

Եղեռնին նախորդած տարիներին Տրապիզոնի նահանգում բնակվող հայերի թվաքանակի մասին հրատարակված պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական աղբյուրների տվյալները չափազանց հակասական են: Այսպես, 1900 թ. մարդահամարի տվյալներով Տրապիզոնի վիլայեթում բնակվում էր մոտավորապես 1.200.000 մարդ, որոնցից թուրքերը ու լազեր՝ 690 հազար, հույն քրիստոնյաներ՝ 200 հազար, կրոնափոխ հույներ՝ 100 հազար, օսարականներ՝ 30 հազար, շերքեղներ, լեոնցիներ և վրացիներ՝ 30 հազար, խալզեր՝ 30 հազար, կրոնափոխ հույներ՝ 60 հազար, հայ քրիստոնյաներ՝ 60 հազար⁶⁷: 1908 թ. թուրքական Սալնամեի (տարեցույց, մարդահամար) համաձայն, Տրապիզոնի նահանգն ուներ 1.387.164 բնակիչ, որից 1.114.014-ը՝ թուրքեր, 222.309-ը՝ հույներ ու 46.789-ը՝ հայեր⁶⁸: Զ. Խանջյանը «Աշխարհադրություն օսմանյան կայսրության» դասագրքում 1912-ին նահանգի բնակչության քանակը ցույց է տալիս 950.000, առանց աղգային բաժանումների⁶⁹: Նույն ժամանակաշրջանի համար Գ. Մանուկունին նշում է, որ Տրապիզոնի նահանգում բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 100.000⁷⁰:

Թեոդիկի 1922 թ. «Ամենուն տարեցույցում» ստված է. «Եղեռնից առաջ Տրապիզոնի նահանգում հաշվվում էր 65.000 հայ, որոնցից եղեռնից հետո վերապրեց 15.000 շունչ»⁷¹: Հայկական ՍՍՀ Լևոնյանի (1961 թ.) տվյալներով Տրապիզոնի նահանգում 1914-ին ապրում էր 65.000 հայ, «Հուլիսյան ժեղ եղեռնի» դրքում կարգում ենք. «Տրապիզոնի սանջակը (ոչ թե նահանգը—Բ. Թ.) կհաշվվեր շուրջ 60.000 հայ բնակչություն, որից 14 հազար կբնակվեր Տրապիզոն»⁷²: Նույն դրքում ստված է. «Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Սամսոն կհաշվվեր 5000 հայություն, հույներ՝ 10000, թուրքեր՝ 15000»⁷³: Լեփսիուսի արվեստագետ, Տրապիզոնի նահանգում եղեռնից առաջ ապրում էր 53.000 հայ, որոնցից Տրապիզոնի գավառում՝ 32.700, Սամսոնի գավառում՝

20.300⁷⁴: Տրապիզոն քաղաքում եղեռնի նախօրյակին 14.000 հայ բնակիչ լինելը հասաաաում է այդ ողբալի օրերին Տրապիզոնի իտալական հյուպատոս Կոռինին. «Տրապիզոն քաղաքի 14 հազ. հայ բնակչությունն ամբողջովին ոչնչացվեց, միայն շատ քչերին հաջողվեց խուստփել քարդարների ճանկերից»⁷⁵: Տրապիզոն քաղաքում 14 հազար հայ բնակչություն լինելը վկայում է նաև Հանրի Բարրյուրը⁷⁶:

Ակադ. Զ. Աճառյանը «Քննություն Համշենի բարրառի» դրքում հաղորդում է. «... բոլոր համշենցի հայոց թիվը լինում է... շուրջ 20000 շունչ, որոնցից հայտնի չէ, թե ինչքան կենդանի մնաց: Նույնքան կամ ավելի կարելի է դնել մահմեդական հայերին: Իսկ Կուլիտս, Սև ծովի եղերքը և Կուրան գաղթած համշենցից թիվը կլինի 60000-ից ավելի»⁷⁷:

Համշենահայերի թվաքանակի մասին հայտնած այս տվյալները առանձին պարզաբանման կարիք ունեն: Գրքի առաջաբանում Զ. Աճառյանը հաղորդում է. «Համշենի բարրառը ուսումնասիրելու նպատակով 1910 թ. ամառը ես վնացի Տրապիզոն, ուր մնացի երկու շաբաթ: Այնտեղ ես շրջապատվեցա Մուլսցի, Ապիոնցի, Կյուշանցի (իմ հայրենի դուռը—Բ. Թ.) և Ճոշտրացի գյուղացիներից և ուսուցիչներից... 34 տարի անց նրանում առիթ ունեցա ծանոթանալու բժշկական ինստիտուտի երրորդ կուրսի ուսանող Արտաշես էքսուլյանի հետ... [որը] շատ լավ գիտեր և խոսում էր Համշենի բարրառը: Կիսատ ու թերի թողած աշխատությունս ձեռնարկեցի լրացնել և ընդարձակել...»: Բաղմամաստակ դիանականի զրլաավոր նպատակը եղել է համշենահայ բարրառն ուսումնասիրելու: Վիճակագրական հտրցերով նա հնաաքքըվել է ըստ հնաքավորության: Գրքում «Կոաորածներից առաջ» ընդհանուր խորագրի տակ հեղինակը թվարկում է Տրապիզոնի նահանգի հայկական բնակավայրերն ու բնակչության թվաքանակի մասին հավաքած տվյալները:

Մեծ դիտնականն իր դիտական ընդուն աշխատանքին ղուպահեո հավաքել է Տրապիզոնի նահանգի գյուղերի (որոնք համուրյա ամբողջու-

⁶⁷ ՏԼ՝ս Մ. Թսուրյան, Օրերուս հեա, ՊԼյուրթ, 1963, էջ 280:

⁶⁸ ՏԼ՝ս Արշակունի (Զ. Հովսիկյան), Պաամություն հայկական Պոնոսի, էջ 27:

⁶⁹ ՏԼ՝ս Զ. Խանջյան, Իշվ. աշխ., էջ 34:

⁷⁰ ՏԼ՝ս Գ. Մանուկունի, Ոսկի բարեկամ, Տփղիս, 1912, էջ 830—831:

⁷¹ Խիսիլի, Ամենուն տարեցույցը, 1922, էջ 262:

⁷² «Հուլիսյան Մեծ եղեռնի», ԲԼյուրթ, 1965, էջ 465:

⁷³ ՏԼ՝ս «Геноцид армян в Османской империи», Сборник документов и материалов, под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, էջ 404:

⁷⁴ ՏԼ՝ս Զ. Լիւսիկյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ու արեմտահայությունը, 1965, էջ 301:

⁷⁵ ՏԼ՝ս «Геноцид армян...», էջ 404:

⁷⁶ Զ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարրառի, Երևան, 1917, էջ 3:

թյամբ համշենհայ էին) ու քաղաքների բնակիչների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկությունների Սակայն այդ վիճակագրական տվյալները, ցավոք, բավականին թերի են:

Պատահական չէ, որ հեղինակը, նշելով պատերազմից առաջ նահանգում 20.000 համշենհայ լինելու մասին, ոչինչ չի ասում քաղաքներում ապրող հայերի մասին, իսկ մի շարք քաղաքների մասին տվյալներ ընդգրկված չի ապրիս, ինչպես Սամսոնն ու Բաֆրան, իսկ Գյումուշխանն քաղաքն ու ամրոցը զավառ բոլորովին բաց է թողել: Ինչ վերաբերում է համշենհայերի թվաքանակին՝ 20.000 շունչ, ապա դա նույնպես մոտավոր է, քանի որ Օրդու գավառակի գյուղերի հայ բնակիչների քանակի մասին տեղեկություններ չկան, իսկ այլ շրջանների վերաբերյալ նրան հաղորդված տեղեկությունները նույնպես թերի են: Ամեն դրուցակից տվել է այն, ինչ կարողացել է, ինչ որ գիտեր կամ լսել էր:

14. Հովհաննես Մովսեսի Հովակիմյան, «Պատմություն հայկական Պոստոսի» աշխատության հեղինակ (ծնվ. 1894 թ.):

Համեմատաբար ստույգ են Տրապիզոնի մոտակա գյուղերի մասին հաղորդված տվյալները: Եվ դա ինքնուրույն քան հասկանալի է: Նախ՝ որ հեղինակը անձամբ եղել է այդ վայրերում: Երկրորդ՝ նա լայն հնարավորություն է ունեցել երկար գրուցելու անդի ուսուցիչների հետ, հատկապես՝ Յոմուրայի ու Սյուրմենի: Իսկ ով քիչ թե շատ ծանոթ է այդ վայրերին, նրան հայտնի է. որ Յոմուրայի համարյա բոլոր գյուղերն ապահովված էին ձեռնհաս ու նվիրված դաստիարակության: Շրջանի ուսուցչական միությունն ուներ «Գեղջուկ» անունով խմորատեղ, ապա տպագիր հանդես:

Ս. Մոցիկյանը հաղորդում է. «Հայեր Տրա-

պիզոնի մեջ ավելի քան 15.000 կհաշվվեն մինչև 1915 թ. սկիզբը»:

Սամսոնի հայկական գաղտնի ուսուցիչ Վ. Սինախորյանի հաշվումներով, եղեռնի նախօրյակին Սամսոն քաղաքում բնակվում էր 800—900 բնտանիք՝ 8.000 շունչ հայ⁷⁵:

Սամսոնի Օթոն Հեքիմյանը «Սամսոնի հայության ախուր բաժինը 1915—1918 մեծ եղեռնին» դրքում Սամսոն քաղաքի հայերի թիվը ցույց է ապրիս 6.000 անձ:

Թվելով նախաեղեռնյան ժամանակամիջոցում Տրապիզոնի նահանգում բնակվող հայ բնակչության վիճակագրության վերաբերյալ հակասական ու շատ անդամ իրաբաններ տեղեկություններ, հարց է ծագում, թե, արդյոք, որան է թաղված այդ խառնափոփության արմատը:

Վիճակագրական այդպիսի խճճվածության գլխավոր պատճառները, հավանաբար, հեռանք են հետևյալ հանդամասների:

Տվյալներ հաղորդող հեղինակներից ոչ մեկը չի հիշատակում հայ կաթոլիկ ու ընդհանրապես համայնքների թվաքանակը, իսկ այգալիսի Տրապիզոնի նահանգում, հատկապես քաղաքներում (Տրապիզոն, Օրդու, Սամսոն) դատվի թիվ էին կաղմում: Այդ վայրերում նրանք ունեին ինքնուրույն աղագին մարմիններ, կրոնական հովանավորներ, եկեղեցի, ժողովարան, ուսումնարաններ: Նրանք ուղղակի ենթակա ու հաշվետու էին իրենց վերադաս մարմիններին, Թերևս աղագին այս հատվածները որոշ հեղինակներ գուրս են թողել ընդհանուր վիճակագրությունից:

Շատ հեղինակներ Տրապիզոնի նահանգի մասին խոսելիս բոլորովին չեն հիշատակում Գյումուշխանն քաղաքում ու գավառում բնակվող հայերի թվաքանակը: Մինչդեռ այդ դավառը Տրապիզոնի նահանգի անբաժան մասն էր: Ոչինչ չի ասվել նաև կաղիստանում (ներկայիս՝ Ռիզիկի նահանգ) բնակվող փոքրաթիվ հայերի վերաբերյալ: Ասվածը վերաբերում է նաև Թեոդիկի վիճակագրական թվերին:

Տրապիզոնի նահանգը բաժանվել էր երկու ինքնուրույն առաջնորդական թեմերի՝ Ճանիկի ու Տրապիզոնի: Վերջինիս մեջ մտնում էին Տրապիզոնի, Գյումուշխանի ու կաղիստանի գավառները: Քանի որ Տրապիզոնի թեմի առաջնորդը նրա տնում էր կուսակալանիստ Տրապիզոն քաղաքում, ապա բացառված չէ, որ Տրապիզոնի սուսնորդարանի կաղմած (սուսն Ճանիկի թեմի) վիճակա-

⁷⁷ Ս. Մոցիկյան, Արեմտահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947:

⁷⁸ Վ. Լիսիյան, 1915 թվականի Արեմտիկի օրեր, Վենետիկ, 1949:

դրակուն տվյալները առանձին օտար (Ֆերես նաև ազգային) հեղինակների կողմից բնորոշված լինեն որպես ամբողջ նուշանդում բնակվող հայերի բնորոշությունը թվաբանակր:

Օտար հեղինակների անծանոթությունը, հասկանալի է, իրեն սկզբնաղբյուր է բնորոշել թուրքական պետության կողմից հայտարարված խեղաթյուրված տվյալները:

Զի կարելի անտեսել նաև այն պարագան, որ Թուրքիայում հայերին (նաև հույներին) սրպես խորթ տարր բանակ չէին տանում (մինչև 1908-ի հեղաշրջումը): Դրա փոխարեն, արական սեռից (ծնված օրվանից) ղինվորական տուրք էր պահանջում, ուստի հաճախ հայերը խուսափում էին տղաների թիվը ճիշտ ցույց տալուց:

Ուշադրով է Պ. Թումայանի 1870-ական թթ. Կ. Պոլսո պատրիարքին (Խրիմյան Հայրիկին) ներկայացրած տեղեկագրում Պոնտոսի հայ բնակչության մասին հաղորդումը:

«Գյուղերու եկեղեցիք և բնակիչք... որքան որ այս դուղերու եկեղեցվոց թիվը հայտնի է, այնքան անհայտ է անոնց ժողովրդյան թիվը և ասիկա, ինչպես փորձով գիտնմ, միայն այս վիճակի համար չէ. սակայն այս դյուղերն՝ ինչպես նաև ճանիկի վիճակն ալ սյոնտական և ճանիկի լեւանց շղթաներու դժվարուտ վայրերը բազմօրյա ճանապարհներ ցան ու ցիր սփռված և օտարի մը անձամը շրջել ու առանձին տնակները հաշվելը կարի դժվարին ու անհնարին ըլլալով՝ մանավանդ ալ և ալ նկատմամբ ժողովուրդն ալ ինք զինք ճամփորդներն և քննիչ հետաքրքիրներն ծածկելու մեծ խնամք ու փուլթ ունենալով՝ գրեթե միշտ անորոշ և անստույգ մթության մը մեջ ծածկված մնալ հաշողած է. մանավանդ առաջնորդաց ցուցակներն շատերու անունը խուսափած է՝ պտղիներու օրը ըստ օրն բարձրանալուն պատճառով, շատեմ փոխաբեն բարոյաւզես օգուտ մ'ալ չբաղելուն պատճառով. շինական քահանայք և իշխանք ալ իրենց շահը հոգալով ժողովրդյան այս գործին օգնական՝ մանավանդ թե հեղինակ են, հիմա թող սզգը օրինավոր հաշիվ գտնաւ ինչ կարելի է ըսա իս՝ քանի որ աշխարհադիր ընելն ժողովուրդը կստակա և ծածկվելով կկարծեն, թե ասպագային մեջ գարք և ուրիշ ծանր տուրքեր աւալն պիտի ազատվի: Ուստի հիմա մեր հայտնած թվերը՝ միայն առաջնորդաց ծանոթները, որով և միշտ հարյուրին քառասուն նվազ պիտի ըլլան»⁷⁹:

Վերջապես որտե՞ղ է ճշմարտությունը՝ ո՞ր տվյալն է իրականությունը մոտ, ինչքա՞ն հայ էր բնակվում Տրապիզոնի նահանգում եղեռնից

առաջ: Մանգակունու 1912-ին հայտարարած 100.000-ը⁸⁰, իսկ Թեոգիկի 1922-ին հայտարարած 15.000-ը: Վերջին թվերը, ի. Խաչիկյանի խոսքերով սուած՝ «առ ի շոյս ավելի ստույգ տվյալներն», առայժմ ստացել են կիսապաշտոնական օրինականություն:

Այդ հարցին հավանական ու ճշմարտամոտ պատասխան կարող են տալ միայն նույն բնակավայրերից գաղթած ու փախած համշենահայերն ու պոնտահայերը:

Եղեռնից առաջ ու հետո, Տրապիզոնի նահանգի համարյա բոլոր քաղաքներից, շրջաններից, գյուղներից ու մերձակա գավառներից Ռուսաստան ու ապա ՍՍՀՄ գաղթած բազմաթիվ համշենահայերի ու, առհասարակ, պոնտահայերի գրավոր ու բանավոր վկայությունների համաձայն, եղեռնի նախօրյակին այստեղ՝ Տրապիզոնի նահանգում ու հարևան շրջաններում բնակվող քրիստոնյա հայերի բնակավայրերն ու բնակչության թվաքանակը հետևյալ պատկերն էին ներկայացնում (աճ՝ աղյուսակ 1 և 2):

Բացի հիշված նահանգներից, համշենահայերը բնակվում էին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերում: Հայկունու վկայությամբ, Սև զետի արյունալի օրերին, հայրենի օջախները լքած ու հեռացած սեզոնիցների շուրջ 10%-ը անցել է Բարերյի կողմը: Սակայն առայժմ ստույգ տեղեկություններ չկան, թե որտեղ են նրանք հիմնվել: Հավասարի վկայություն կա միայն այն մասին, որ, սյուրմենեցիների մի սերունդ հասել է Գանձակի (Կիրովարագ) գավառ, որոնց հետևորդներին մինչև այսօր էլ սյուրմենեցի են կոչում:

* * *

Ամփոփելով Տրապիզոնի և նրան հարևան նահանգներում եղեռնից առաջ համշենահայության բնակավայրերի ու բնակչության թվաքանակի վերը բերված հնարավոր ու մեզ հայտնի տեղեկությունները, կստանանք հետևյալ պատկերը: Տրապիզոնի նահանգի 16 քաղաքներում ու ավաններում ապրում էր ավելի քան 38.720 քրիստոնյա հայ. մեծ մասամբ զուտ հայաբնակ շուրջ 293 գյուղի 9.304 տնտեսություններում՝ 65.342 համշենահայ: Նահանգի գյուղերում ու քաղաքներում, միասին վերցրած, բնակվում էր շուրջ 106.172 համշենահայ: Հարևան Սինոպի գավառում և Նիկոմեդիայի (Իդմիթ) ու Սերաստիայի նահանգներում ապրում էր շուրջ 16.339 համշենահայ: Ի մի բերելով Սև ծովի հարավային ափե-

⁷⁹ Առումա, 1889, № 2, էջ 183:

⁸⁰ Լ. Խաչիկյան, էջեր համշենահայ պատմությունից, էջ 141:

րին Ղորոխի գետաբերանից մինչև Մարմարա ծովի ափերը (Նիկսոնեղիսի նահանգ) սփռված քրիստոսյան համշխարհային թվաքանակը, կարելի է տեսլ, որ այդ երկրամասի 17 քաղաքներում ու ավաններում և շուրջ 322 դյուղերում ապրում էր ավելի քան 122.681 հայ, որոնց դերազանց մեծամասնությունը համշխարհայ էր:

Ավելացնենք, որ բերված այս թվերի մեջ չեն մտնում դեռևս XVIII—XIX դդ. սկսած, յաթաղանի սղատնալիքի տակ, իսլամի «սուլը» դավա-

նանքը ընդունած» գրեթե նույնաքանակ համշխարհային այն սերունդները, որոնք սփռված էին նշված երկրամասում և որոնք առավել կամ նվազ չափով պահպանել էին հայ ազգային սովորություններն ու քրիստոնեական կրոնի վերապրուկները:

Անտարակույս, նշված վիճակագրական տրվյալները համարելով նվազագույնը և բնավ ոչ լրիվ ու վերջնական, կարոտ են հեաազա լրացումների ու ճշգրտման: